

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ СПАДКУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З РЕГУЛЮВАННЯМ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН НА ЗЕМЛЯХ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ

HISTORICAL ASPECT OF THE FORMATION OF INHERITANCE IN UKRAINE AND ITS RELATIONSHIP WITH THE REGULATION OF INHERITANCE RELATIONS ON THE LAND OF LITHUANIA AND POLAND

Маньковський В.В., аспірант кафедри цивільного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Дослідження присвячене вивченню історичного аспекту становлення спадкування в Україні та виявленню його зв'язку з регулюванням спадкових відносин на землях Литви та Польщі. Зазначено, євроінтеграція ставить завдання не тільки долучитися до Європейського Союзу, зрівнявшись з іншими розвинутими інтегрованими державами-членами, а й зберегти самобутність української державності та культури, що століттями формувалася під впливом багатьох політичних, економічних та соціальних чинників та наразі проявляється, зокрема, в правовому регулюванні спадкових відносин. Автор звертає увагу на те, що збереження такої самобутності можливе лише у разі виявлення основних ідей та підвалин, які закладались протягом всієї історії становлення України як держави. Оскільки сусідні з Україною Литва та Польща вже завершили процес інтеграції до Європейського Союзу, доцільним є дослідження історичного розвитку спадкування в Україні з огляду на його перетин та вплив норм законодавства зазначених держав у межах регулювання процесу переходу прав та обов'язків від померлої особи до правонаступника. У статті здійснено загальну характеристику окремих норм спадкового права Стародавнього Риму, Київської Русі, Великого Князівства Литовського, Української Гетьманської держави, Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорської імперії. Зазначено, що наразі спадкове право України, Литви та Польщі має як відмінні, так і спільні положення. Проте вони існують абсолютно самостійно одне від одного, а взаємодія між ними відбувається шляхом укладення двосторонніх чи багатосторонніх міжнародних договорів у сфері приватного права.

Ключові слова: римське приватне право, спадкування, спадкування за законом, заповіт, «Руська Правда», Статути Великого Князівства Литовського.

The study is devoted to the study of the historical aspect of the formation of inheritance in Ukraine and to identify its connection with the regulation of inheritance relations in Lithuania and Poland. It is noted that the issues of European integration are not only to join the European Union, equal to other developed integrated member states, but also to preserve the identity of Ukrainian statehood and culture, which for centuries was influenced by many political, economic and social factors, in the legal regulation of hereditary relations. The author draws attention to the fact that the preservation of such identity is possible only if the main ideas and foundations that have been laid throughout the history of Ukraine as a state. At the same time, given that Lithuania and Poland, neighboring Ukraine, have already completed the process of integration into the European community, it was appropriate to study the historical development of inheritance in Ukraine given its intersection and the impact of legislation of the above states in regulating the transfer of rights and obligations from the deceased to the successor. The scientific article provides a general description of certain norms of inheritance law of Ancient Rome, Kievan Rus, the Grand Duchy of Lithuania, the Ukrainian Hetmanate, the Commonwealth, the Russian Empire, the Austro-Hungarian Empire. It is noted that currently the inheritance law of Ukraine, Lithuania and Poland has both different and common provisions, but exist completely independently of each other, and interaction between them occurs through the conclusion of bilateral or multilateral international agreements in the field of private law.

Key words: Roman private law, inheritance, inheritance by law, will, "Russian Truth", Statutes of the Grand Duchy of Lithuania.

Постановка проблеми. Актуальна сьогодні євроінтеграція ставить завдання не тільки долучитися до Європейського Союзу, зрівнявшись з іншими розвинутими інтегрованими державами-членами, а й зберегти самобутність української державності та культури, що століттями формувалася під впливом багатьох політичних, економічних та соціальних чинників та наразі проявляється, зокрема, у правовому регулюванні спадкових відносин. Збереження такої самобутності можливе лише у разі виявлення основних ідей та підвалин, які закладались протягом всієї історії становлення України як держави. Оскільки сусідні з Україною Литва та Польща вже завершили процес інтеграції до Європейського Союзу, доцільним є дослідження історичного розвитку спадкування в Україні з огляду на його перетин та вплив норм законодавства зазначених держав у межах регулювання процесу переходу прав та обов'язків від померлої особи до правонаступника.

Стан дослідження теми. Історичному аспекту становлення спадкування в Україні присвячена значна кількість праць вчених, серед яких – М. Браїчевський, Л. Гамбург, Г. Журбелюк, Ю. Заїка, Х. Майкут, О. Надієнко, О. Нелін, Р. Половинкіна, Н. Фомічова, В. Чуйкова та ін. З огляду на те, що спадкове право України слід вважати вивченим на достатньому рівні, історична ретроспектива становлення спадкування, особливо в розрізі взаємозв'язків з регулюванням спадкових відносин в Литві та Польщі, потребує додаткового дослідження та аналізу.

Мета дослідження полягає в аналізі історичного аспекту формування та становлення спадкування в Україні та його зв'язку з регулюванням спадкових відносин на землях Литви та Польщі.

Виклад основного матеріалу. Підґрунтя формування інституту спадкування існувало ще за часів первісної організації суспільства. Передача майна померлої особи відбувалася з огляду на багатовікові звичаї та етнічні традиції, які існували у мешканців певних територій. Виникнення права як регулятора відносин створило базу для закріплення положень щодо переходу майна, майнових та інших прав та обов'язків померлого до спадкоємців.

У різні часи право зазнавало численних модифікацій у зв'язку з розвитком моралі, суспільства та державності. Українська правова традиція, як і традиції Литви та Польщі, склалася на підвалинах приватного права, основу якого було закладено ще в Стародавньому Римі.

Так, за часів римської державності зародилось та набуло розвитку спадкування універсального або сингулярного порядку, різниця між якими полягала в обсязі прав та обов'язків, що входили до складу спадщини.

Тогочасне *Jus civile*, як і нинішній концепт законодавств України, Литви та Польщі, в основу спадкування поклало природний закон спадкування, за якого провідна роль відводилась родинним зв'язкам, зокрема ступеню споріднення. Тобто римське *Jus civile* заклало підвалини для подальшого розвитку та становлення в Україні, Литві та Польщі спадкування за

законом, що є одним з двох загальнови́значених та законодавчо закріплених видів спадкування.

Великим здобутком спадкового права тогочасного Риму було запровадження обов'язкової частки у спадщині, яка охороняла права спадкоємців за законом, що не були згадані в заповіті. Спершу необхідне спадкування було закріплене за дітьми, а потім і за подружжям померлого, яке залишилося без джерел існування. Діти та удова отримали позовний захист свого права звертатися до суду за необхідною спадщиною [8, с. 228].

При спадкуванні за законом згідно із *ius praetorium* запроваджувався принцип наступності (черговості) покликання до спадкування наступного класу після того із класів, що не прийняв спадщини, а також в межах одного класу за ступенями спорідненості, який ще називають принципом деволуції. Так, якщо за *ius civile* за відсутності близького спадкоємця (який не прийняв спадщини чи помер до її прийняття) спадщина ставала відумерлою, то за *ius praetorium* за рахунок надання *bonorum possessio* наступному в порядку родичеві цього вже не ставалося. Преторський едикт (*Edictum perpetuum*) запровадив норму прикликання до спадкування і когнатів. Заміна агнатичних засад когнатичними також відобразилась на принципі наступності: змінився склад і кількість класів — спадкоємців за законом, не бралася до уваги стать спадкоємців [11, с. 272].

Було відоме римському приватному праву і спадкування за заповідальними розпорядженнями спадкодавця шляхом укладення останнім заповіту.

У період імперії було розроблено чіткі правила необхідного спадкування, встановлено коло осіб, які мають на нього право, визначено поняття «обов'язкова частка» та її розміри. За Юстиніана кровне споріднення остаточно витіснило агнатське. Тоді ж були встановлені класи (групи) родичів, які успадковують майно в порядку черговості (кожна наступна група успадковує майно лише за відсутності чи відмови попередньої). Склалася чітка система спадкування за заповітом [8, с. 228].

Римському приватному праву були відомі випадки усунення від права на спадкування, які в модифікованому вигляді існують і досі.

Так, особа позбавлялася легата чи фідейкомісу, якщо після смерті заповідача доносила на нього про торгівлю товаром, який був заборонений.

Якщо ж між легатарієм і заповідачем виникала смертельна ворожнеча і ставало очевидним, що заповідач більше не бажає залишати легат чи фідейкоміс тому, кому вони призначені, то легатарій позбавлявся права вимагати легат. Подібні наслідки спостерігалися в тих випадках, коли легатарій відкрито сварив заповідача і казав про нього образливі слова [14, с. 116].

Підлягала усуненню від права спадкування і особа, яка була призначена заповітом опікуном, але відмовлялася від опіки. Обов'язок повернути отримане у спадок, а також всі доходи від такого майна, покладалася на спадкоємця в разі, якщо він умисно відмовлявся від помсти за смерть спадкодавця.

Якщо чоловік, засуджений за перелоб з жінкою, брав її за дружину та, помираючи, залишав її спадкоємицею, то спадок не переходив до жінки, а направлявся до фіску (вилучення державою), оскільки такий шлюб був недійсним. Якщо така жінка залишала чоловіка спадкоємцем, то і у нього таке майно забиралося [2, с. 221].

Також у деяких джерелах серед причин негідності вказують тяжкі проступки, які здійснили спадкоємці щодо спадкодавця, а саме: вбивство або замах на вбивство, непереслідування винних у смерті спадкодавця, тяжкі обвинувачення, що висувалися щодо спадкодавця, примус з метою обмеження заповідальної свободи тощо [12, с. 215].

З часом у доктрині римського права встановилось загальне визначення для осіб, негідних спадкувати, – *indignus*, а з часів принципату – *indignitas* – негідний (той, хто серйозно провинився перед спадкодавцем і внаслідок цього не повинен нічого від нього одержати). У разі отримання негідною особою спадщини вона повинна була вилучатись у неї як *erortorium* [3, с. 151].

Більшість положень, які зародилися за часів римської державності, збереглася та лягла в основу спадкового права України, Литви та Польщі. Однак в різні історичні періоди існували певні особливості, що були зумовлені соціальними, економічними та політичними чинниками.

Київська Русь, з якою прийнято асоціювати початок зародження української державності, намагалася контролювати порядок переходу майна до спадкоємців. У IX–XII століттях в княжих та церковних уставах, уроках, договорах, а згодом і в «Руській Правді» з'явилися норми щодо врегулювання спадкових відносин.

Опираючись на досвід іноземних держав та підписані договори Київської Русі, найвідоміший тогочасний збірник правових актів «Руська Правда» містив положення щодо успадкування, яке розподілялося на види: спадкування за заповітом (рядом) та без заповіту (за правом звичаю). До переліку спадкоємців, як правило, потрапляли особи, які мали з померлим кровні узи, однак з прийняттям християнства з'явилася і закріпилася практика передачі майна за заповітом духовним особам.

Чітке розмежування суспільного ладу Київської Русі за соціальним становищем зумовило закріплення в «Руській Правді» неоднакових можливостей отримання спадщини різними верствами населення. Так, чимало привілеїв мав князь: йому переходила спадщина смерда (залежного селянина), якщо в останнього не було синів. Якщо у смерда були тільки доньки, то тим з них, які були заміжні, не діставалося нічого, а незаміжнім князь міг за власною волею виділити частину майна. Нерідко причиною «щедрості» князя було подальше одруження доньки померлого зі смердом, який повинен нести обов'язкову військову службу.

Коли помирав боярин або його урядовець, спадщина за відсутності в них синів переходила дочкам. Діти чоловіка від рабині (невільниці) спадщини не отримували, проте вони одержували волю разом з матір'ю.

За загальним правилом звичаю доби Київської Русі чоловік і жінка (одружені) не спадкували один після одного. Вони мали право довічного користування майном, яке належало їм особисто, та майном родини [13].

Варто зауважити, що за часів Київської Русі українська державність займала міцні позиції в тогочасних міжнародних відносинах, у зв'язку з чим мала чималий вплив на сусідів, зокрема тих, що перебували на землях, які нині входять до складу Литви та Польщі, у зв'язку з чим можна зробити висновок, що «Руська Правда» певним чином вплинула на регулювання спадкування в Литві та Польщі.

Аналізуючи історію України, слід зауважити, що в різні часи частини території сучасної України підпадали під владу тих чи інших держав, які активно розповсюджували на належних їм територіях власне законодавство.

Так, протягом XV–XVI століть на українських землях, як і на частині земель Польщі, Литви, панувало Велике Князівство Литовське, основним нормативним актом якого були Литовські Статути, що встановлювали, зокрема, особливості здійснення спадкування. Характерною рисою для тогочасного спадкування слід вважати відособлений порядок переходу спадщини від батька, за якого повноправними спадкоємцями за законом були сини, а доньки мали право отримати лише невелику частину майна, а також спадкування після смерті матері, за якого діти були рівноправними.

Відповідно до ст. 16 розділу 5 Третього Литовського Статуту дружина шляхтича спадкувала за законом 1/3 його майна у випадку, якщо це був її перший шлюб. Після смерті другого чоловіка вона разом з дітьми у рівних з ними частинах успадковувала його майно. Якщо жінка відмовлялася від нерухомості, яка належала їй за віновим записом першого чоловіка, на користь їх спільних дітей, то вона одержувала право на третину маєтку другого чоловіка, яку повинні були їй надати його родичі [10, с. 434].

Литовські Статути передбачали спадкування за заповітом, що укладався в письмовій формі в присутності представника держави (наприклад, земського судді, писаря чи капелана) або свід-

ків. При цьому заповідач в такий спосіб міг розпорядитися лише 1/3 свого майна, а 2/3 мали обов'язково спадкуватися за законом.

Тестаментоздатними були як чоловіки, так і жінки. Але існували виключення, коли особа взагалі не могла виступати в ролі заповідача. Це були такі особи: неповнолітні; ченці, котрі не входили до складу привілейованої частини духовенства; сини, які не відокремили своє майно від власності батька; особи, передані під опіку разом зі своїм майном; особи, які страждали недоумством, а також божевільні; еретики. Третій Литовський Статут вилучив з цього списку еретиків, але додав до нього полонених, челядь, вигнанців і позбавлених честі осіб [5, с. 39].

Вплив на формування української державності, а також права здійснила Українська Гетьманська держава, яка існувала протягом XVII–XVIII ст. Уряд Гетьманщини в питаннях спадкування опирався на звичаєве право, Литовські Статути і Магдебурзьке право, яке на той час вже підкорило Європу та активно використовувалося на землях нинішніх Литви та Польщі.

Регулювання спадкових відносин козацької доби відбувалося за активного втручання Гетьмана та судово-адміністративних органів – Генерального військового суду, Генеральної військової канцелярії, полкових і сотенних судів. Так, гетьманський суд утворив прецеденти позбавлення удови козака її права на спадкування майна померлого чоловіка в разі взяття нею нового шлюбу з іноземним підданим (включаючи росіянина) [4, с. 113].

А.І. Нелін зазначає, що в Українській Гетьманській державі виник новий інститут спадкового права – умовний заповіт, тобто заповіт із певними умовами щодо передачі у володіння спадкового майна ще за життя спадкодавця [6, с. 24].

З огляду на зміст такого заповіту слід зауважити, що він не є тотожним заповіту з умовою за сучасним законодавством, але цілком можливо виступив його прототипом.

Варто зауважити, що за часів Гетьманської держави Україна вела активну війну, зокрема з Польщею, у зв'язку з чим, на нашу думку, уникнути будь-якої взаємодії між правовим регулюванням обох держав не вдалось, особливо з огляду на їх подальше об'єднання в Річ Посполиту – державу, що була утворена шляхом укладення Люблінської унії в 1569 році та включала в себе землі сучасних України, Литви та Польщі.

Законодавству Речі Посполитої в межах спадкового права був відомий інститут віна, що спрямований на збереження матеріального блага дружини в разі смерті її чоловіка [1, с. 97]. Була запроваджена опіка над майном дітей, що залишилися без батьківського піклування, щоправда, така турбота стосувалася лише майна шляхтичів. Так, законодавцем було зобов'язано опікунів у разі прийняття опіки над неповнолітніми особами складати опис всього майна такої особи, зокрема отриманого в спадок, в присутності двох родичів батька неповнолітнього шляхтича [9, с. 192].

Спадкові відносини за часів перебування українських земель під владою Російської імперії та Австро-Угорської імперії врегульовувалися ч. 1 тому 10 Зводу законів Росій-

ської імперії, який вийшов у світ протягом 1832–1833 років, та австрійським цивільним кодексом 1811 року. Так, на землях Галичини, Буковини та Закарпаття, які увійшли до складу Австро-Угорської імперії, що також включала в себе частину земель Польщі, спадкування відбувалося за заповітом, за законом та за договором. Нововведенням для українських земель став законодавчий дозвіл неповнолітній особі скласти заповіт у нотаріальній формі чи усно в суді.

Що стосується спадкування за законом (за цивільним кодексом), то до першої черги входили особи, які мали спільну кров із спадкодавцем – його діти та їх нащадки. До другого коліна належали батько і мати спадкодавця, його рідня та їх нащадки. До третього коліна належали діди разом з ріднею батьків та їх нащадками. До четвертого коліна належали тільки перші прадіди спадкодавця разом з їх нащадками [7, с. 145].

Розпад Російської імперії зумовив активізацію прагнення українців до створення власної держави. Так, на території сучасної України було послідовно засновано Українську Центральну Раду, Директорію УНР, Західноукраїнську Народну Республіку, проте жодне з цих новоутворень не змогло створити власних нормативно-правових актів, які б стали джерелами спадкового права. Таким чином, на більшій території України застосовувалось законодавство колишньої Російської імперії, а на західних землях – австрійське законодавство.

Після більшовицького перевороту 1917 року відбулося закріплення радянської влади, в тому числі і на території України, де не поширювався вплив вищеперерахованих державних утворень. Спадкове право, як і більшість інститутів цивільного права, зазнало значних перетворень та утисків.

Вказана участь щодо регулювання спадкових правовідносин частково стосувалась і Литви, яка протягом певного часу входила до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, як і Україна.

Наразі спадкове право України, Литви та Польщі має як відмінні, так і спільні положення. Проте вони існують абсолютно самостійно одне від одного, а взаємодія між ними відбувається шляхом укладення двосторонніх чи багатосторонніх міжнародних договорів у сфері приватного права.

Висновки. Аналізуючи історичний аспект становлення переходу права власності в порядку спадкування, слід констатувати, що таке правонаступництво як в Україні, так і в Литві і Польщі традиційно балансує на межі двох основоположних засад, що почали формуватися ще на підґрунті примітивних суспільних відносин, серед яких – захист колективної (спільної) власності й інтересів сім'ї, дотримання колективної волі членів родини спадкодавця зі спробою розширити їх права як потенційних спадкоємців в умовах розвитку приватної власності та забезпечення свободи заповіту як результату індивідуального волевиявлення спадкодавця, як правомочності власника самостійно визначити юридичну долю свого майна після смерті, як останнього можливого кроку в самореалізації особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kutsheba St. Historie zrodel dawnego prawa polskiego. T. I. Warz, 1926. 297 s.
2. Абрамов М.В. Щодо підстав усунення від права на спадкування в римському праві. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 219–222.
3. Бартошек М. Римское право (понятия, термины, определения) / пер. с чешск. М. : Юрид. лит., 1989. 448 с.
4. Гамбург Л. Судова система та судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) у другій половині XVII – XVIII ст. : монографія. Запоріжжя : Запорізький національний ун-т, 2013. 268 с.
5. Майкут Х.В. Деякі питання врегулювання спадкових відносин на українських землях за Литовськими Статутиами. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 37–41.
6. Нелін О.І. Еволюція спадкового права в Україні : автореф. дис. ... к.ю.н. : 12.00.01. Київ, 2010. 42 с.
7. Нелін О.І. До питання успадкування в українських землях у складі Австро-Угорської імперії. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 141–146.
8. Орач Є.М., Тищик Б.І. Основи римського приватного права : курс лекцій. К. : Юрінком Інтер, 2000. 272 с.
9. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження. Х. : Легас, 2002. 352 с.
10. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньков. Одеса : Юридична література, 2004. Т. 3. 568 с.
11. Фомічова Н.В. Історичні аспекти становлення спадкового права. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Вип. 45. 2009. С. 270–274.
12. Чезаре Санфіліппо. Курс римського частного права / пер. с итал. И.И. Маханькова ; под общ. ред. Д.В. Дождева. М. : Норма, 2007. 306 с.
13. Чуйкова В. До витоків українського спадкового права. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2013. № 6. URL: <https://cutt.ly/2EFMOmF>.
14. Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Домиция Ульпиана / пер. с лат. Е.М. Штаерман ; отв. ред. Л.Л. Кофанов. М. : Зерцало, 1998. 287 с.